

свещ. Зоран Мамучевски (Велико Търново)

УПОТРЕБАТА НА ФИЛОСОФИЯТА В БОГОПОЗНАНИЕТО У КЛИМЕНТ АЛЕКСАНДРИЙСКИ

„Можем да познаем Бога не в това, което Той е, а в това, което Той не е. Самото съзнание за непристъпността на непознаваемия Бог би било невъзможно без благодатното действие на Божията премъдрост – дар Божи и сила на Отца“.

(Климент Александрийски)

Увод

В учението за богопознанието у александрийските учители се вижда едно ново течение за този период – течение, което о. Фестюжер нарича „философска духовност“. Той определя това ново течение по следния начин: *„Това е интелектуална или свръхинтелектуална мистика, водеща към един изключително съзерцателен начин на живот, който не оставя и най-малко място за дейтелност, дори последната да е задвижена от любов. Да бъдеш свършен, означава да съзерцаваш, а да съзерцаваш, значи да виждаш Бога по непосредствен начин“*.¹ Според В. Лоски периодът на възхода на александрийската школа (III в.) се отличава с едно угасване на есхатологичния дух, характерен за първите два века, и откриването на пътя към свършенство, който е открит за всички християни и в настоящето, в духовния живот, посветен на богосъзерцанието. В статията си „Аскеза и съзерцание“ о. Фестюжер пише: *„От началото на III век паралелно с характерната християнска традиция се наблюдава влияние и на друга традиция, в която идващото от Исус се смесва с елементи от езическата мъдрост и понякога напълно се поглъща от нея“*.² Той вижда в почти цялата умозрителна мистика на следващите векове резултат от синтез, симбиоза между Атина и Йерусалим. За основоположници на тази „философска духовност“ той поставя Климент и Ориген.

---

¹ Festugiere, A. L'enfant d'Agrigente. Pans, 1941, p. 139. Цит. по Lossky, V. The Vision of God. NY, St. Vladimir's Seminary Press, 1983, p. 47.

² Пак там, с. 45.

В настоящия доклад ще се спрем върху Климент Александрийски и неговото учение за богопознанието и употребата на философията в пътя за достигането на богосъзерцание.

Биографични данни

Климент Александрийски е роден през 150 г. Той преподавал до 203 г., когато гонението от страна на Септимий Север го е принудило да напусне Александрия. Умира в 215 г. Неговите най-важни трудове са апологетичната му творба *„Увещание към езичниците“* (*„Обърщение към езичниците“*), *„Наставник“*, съдържаща правила на поведение и нравствено ръководство към новоприелите християнството, подготвящо навлизането им в духовното учение и *„Стромати“* (на гр. „мозайка“, „откъси“, в смисъл „Антология“) в осем книги. Това заглавие често се срещало в съвременната на Климент литература. Давало се обикновено на съчинения с разнообразно съдържание. Самото заглавие посочва, че сам авторът е искал да подчертае, че съчинението му няма да се отличава с единство на съдържанието. *„Тези книги – пише той – ще съдържат християнската истина, примесена с наставленията на философията, или по-точно, прикрита и скрита зад тях, както в черупката се скрива ядката на ореха“*³.

В *„Стромати“* Климент е разкрил началото на християнската философия или, както той я нарича, „знание“ (гносис), за да опровергава лъжливите мъдрувания на гностиците през негово време и заблудите на езичеството. Богатството и многообразието на мислите (догматически, нравствени, исторически сведения и др.) се преплитат със същото такова многообразие от мисли на философи и поети. Затова е нужно да разгледаме отношението и разбирането му за философията като цяло и като средство по пътя за достигане на богопознанието.

Но преди да продължа по-нататък, бих искал да дам само едно кратко пояснение, въвеждащо в дълбочините на богословието на Климент Александрийски. Един от най-плодотворните трудове от последните патристични проучвания са усилията да се определи връзката между ранното християнско богословие и елинистическата философия. Това, което трябва да разберем в този случай, е, че един автор не може да бъде обяснен или дори достатъчно представен, показвайки само това, което е заимствал от други, защото в крайна сметка завършената мисъл е негова, без значение колко голям е заимстваният материал в изграждането му като автор. Затова не в края, а в началото на своята работа един изследовател може да разбере източниците на

---

³ Цоневски, Ил. Патрология, живот, съчинения и учение на църковните отци, учители и писатели. С., 1986, 140–146.

идеите му, защото фонът на мисълта му все пак трябва да има отпращаваща точка за много от идеите му.

Климент Александрийски е един от тези автори, в чиито произведения търсенето на различни източници би дало голям успех. Един поглед върху бележките в изданието на Ото Стахлин (За Климент Александрийски) ще ни покаже колко често е възможно да се идентифицират у него цитати от езически автори и да се намерят паралели с идеите му⁴. В описанието му на концепцията за Бога е необходимо да се посочват тези заемки и да се изяснят някои неясни идеи с посочването и намеждането към тези контексти, но да не бъдат изрично посочени. Ползата от следването на този принцип на работа не може да бъде отречена, но като цяло е по-малко важна, отколкото знанието, което ще бъде получено за начина, по който Климент разглежда основните проблеми на богословието, а особено тези, свързани с Божието битие и богопознанието.

Философията и отношението му към нея

Мнозина определят Климент Александрийски като християнин, който се позовава на Платоновите идеи и стоицизма, и го обвиняват, че е повлиян от елинската философия. От друга страна, някои учени, като например Валтер Фьолкер, казват, че:

„Климент не е нищо друго, освен християнин, който обича да се представя под маската на платонист или стоик, за да говори на същия философски език като езичниците и да ги обърне към християнство, като им показва, че на един християнин не му е забранено да се изразява с терминологията на елинската философия. Използването на елинската терминология е само средство за доказване на уникалността на християнската мисъл и затова свободно можем да кажем, че той не е съществено повлиян от нея“⁵.

Някои по-стари учени, като например Макинтош, казват, че „влиянето на неоплатонизма върху църковните мислители е преувеличено. Несъмнено както писателите на Новия Завет, така и Отците със сигурност не биха усвоили без проверка някое техническо понятие, без да помислят за неговото християнско значение. Богослови, като Тертулиан, Климент и Ориген, са богословствали върху вярата, основана на историческите реалности, а неоплатонистите, от друга страна, са повече склонили към ме-

---

⁴ Alan P. F. Sell. Theology and the Philosophical Climate: Case-Studies from the Second Century AD (part 2). – *Vox Evangelica* 14 (1984), 53–64.

⁵ S. R. C. Lilla. Clement of Alexandria: a Study in Christian Platonism and Gnosticism (London 1971), 3, цит. според W. Völker, *Der wahre Gnostiker...*, 8, 9, and 14 n. 1.

тафизичната космогония. Тяхната тринитарност и тринитарността на Църковните отци нямат нищо общо, освен числото три“⁶.

Мнозина го определят като основоположник на спекулативната философия, или както Йохан Куастен се изразява: „Не е преувеличено да го възхваляваме като основател на спекулативната философия“⁷. Изследването върху трудовете на Климент ни води до заключението, че той не е някакъв квазизатворен християнин, който застава срещу културата на своето време, търсейки някаква подходяща терминология, чрез която да комуникира или да представя Евангелието. Напротив, той се опитва да предложи най-доброто, което неговата епоха има да предложи, и приема креативна и преобразяваща роля. Затова и Жан Даниелу (френски богослов и декан на католическия институт в Париж) казва, че „той е първият християнски автор, който заявява наследството на античната култура...“⁸. Но това не е всичко, което той прави. Той се опитва да покаже, че културата има нужда от Христос като нейна кулминация.

Затова нека да пристъпим към разяснение на отношението на Климент към философията и неговото очакване от нея. Можем свободно да кажем, че макар и да критикува различни философи и тяхното учение, Климент си остава дълбок привърженик на философията и с това той изцяло се различава от Тертулиан. За Климент „философията, а не стоиците или платонистите, или пък епикурејците, или аристотеловците, а всичко това, което е добре изказано от тези секти..., това еkleктично цяло той нарича философия“⁹. Неговото разбиране за произхода на това „еклектично цяло“ е троаяк. На първо място Климент повтаря стоическото твърдение, че Логосът е всепроникващ, и човешкият разум, като дар от Бога, по необходимост и по благодат, е *φυσική έννοια* (естествено заченат) и като такъв представлява част от Логоса до някаква степен. „Всички по мое мнение са просветлени от зората на Светлината. И затова нека всички, и елини, и езичници... покажат какво имат от словото на истината“¹⁰. По-нататък той казва: „Във всички хора, особено в тези, които са в интелектуално търсене, определена божествена еманация е била придобита, и по тази причина, дори и несъзнателно, те изповядват, че Бог

---

⁶ Alan P. F. Sell. Theology and the Philosophical Climate: Case-Studies from the Second Century AD (part 2). – *Vox Evangelica* 14, 53–64, цит. според Mackintosh. Person of Jesus Christ, p. 161.

⁷ Quasten, *Patrology*, 2, 20.

⁸ Alan P. F. Sell. Theology and the Philosophical Climate: Case-Studies from the Second Century AD (part 2). – *Vox Evangelica* 14, 53–64. Цитира Daniélou, *Gospel Message*, p. 305.

⁹ Стромати. Книга Първа, vii.

¹⁰ Стромати. Книга Първа, xiii Cf. e.g. *ibid.* I xix.

е един...“¹¹. Климент черпи вдъхновение от примерите, познати на св. Юстин Философ, Филон и юдео-александрийската философия, за да подсили своето виждане. Той описва философията като божествена подготовка на елините за приемането на Христос по същия начин, както Старозаветният закон бе подготовка за евреите. Климент ни показва нуждата и ценността на литературата и философската култура за постигането на християнско познание като опозиция на различните групи между християните, които смятали, че учението е нещо безполезно и опасно. Той представя себе си като еkleктик, вярвайки в съществуването на фрагменти от истината във всички философски системи¹². След това допълва, че познанието, притежавано от елините, е слабо в сравнение с това, което християните имат в Иисус Христос¹³. Според него истинският християнски гносис (познание) е на друго ниво от обикновеното познание, което било споделяно от всички¹⁴. Той свързва богословието с христологията, без да отхвърля напълно връзките на първото с космологията, космогонията и провиденциализма. Новият елемент тук е проникването в същността на богословската истина и в нейния конкретен израз и решителност в Христос. Затова можем да кажем, че този христоцентричен богословски акцент е специфичен за Климент и от историческа гледна точка – той е първият, който въвежда този характерен християнски нюанс в богословието¹⁵.

Климент, изследвайки произхода на философията, използва назаем теория, сходна на тази, използвана от Юстин Философ и Филон преди него. По начин, съвместим с неговите възгледи, той смята, че колкото една мисъл е по-стара, толкова повече може да се разчита на нея. Климент твърди, че езическото богословие наистина съдържа елементи на истина и доказва това с цитати от съчиненията на Клеант, Питагор, Хезиод, трагиките, Еврипид (ок. 484–406? г. пр.Хр.), Софокъл (ок. 496–406 г. пр.Хр.) и Орфей. Той подчертава, че истината е често скрита зад символи и алегии и човек трябва да търси скрития смисъл в тях, за да я открие. Относно произхода на тези истини в езическото богословие Климент не се съмнява, че това е Св. Писание. Елинските богослови са заимствали много истини от юдеите. Този възглед най-вероятно води началото си от юдейски кръгове и техните апологетични трудове срещу елините. Нумений, неопитагореец (2 г. сл.Хр.), който знае за тези юдейски апологии, твърди, че съчиненията на Платон не са нищо друго освен Мойсеевите писания на атическите елини! Кли-

---

¹¹ Наставник, книга VI.

¹² Introduction to Clement of Alexandria, превод; Mr. Wilson, A-N. F., T. 2, p. 168.

¹³ Пак там.

¹⁴ Пак там, книга I, xix.

¹⁵ Вж. Danielou. Gospel Message 52.

мент подчертава размера на елинските заимствания от Стария Завет¹⁶. Този негов възглед е многократно повтарян в Строматите. Например в началото на V глава Климент се опитва да покаже „плагиатството на елините от езичниците (т.е. по-стара и следователно по-сигурна) философия“. А езичниците пък заимствали от евреите и т.н. Точно против този метод на подход Целс възразява. За него това представлява богословски грабеж от най-ниско ниво: християните заимствали, а не езичниците! Но Климент ярко защитава богословието от тази атака на Целс и според д-р Лиля е *„трудно да устоим на предположението, че Климент вече е чел Целс и е запазил в своя ум неговите обвинения против евреите и християните, когато писал Строматите“*¹⁷.

Другото, което искам да посоча в този доклад, е, че Климент е привърженик на идеята, разпространена в негово време, че философията не е била дадена на човека пряко от Бог, а че ангелите я предават на хората и че Бог е позволил това да стане заради ползата, която философията може да даде на хората. *„Казано е, че философията не е дадена от Бога, а е била открадната или дадена от страна на крадец. Точно тогава някаква сила или ангел е научил част от истината и ни е научил нас, и ни е вдъхновил за тези неща, но не без знанието на Бог Господ“*¹⁸. Тертулиан, обратно на това, казва, че философията има демоничен произход. Затова Климент казва, че някои *„несправедливо говорят, че философията е изобретение на дявола. Злото не може да създаде добро, тъмнината не открива светлината; а философията е извор на доброто... По какъв начин изучаването на мъдростта може да бъде лошо дело, когато самото Свещено Писание ни предписва с всички сили да се стремим да постигнем истината? Само с помощта на философията християнинът може да се издигне от вярата към знанието“*¹⁹.

Богопознанието и пътят към него

Учението за знанието и богопознанието се намира в неговия труд „Стромати“. Всички негови дела преди това, а и самите „Стромати“ имат един определен ред, който трябва да въведе християнина в „по-големите мистерии“, в които човек вече не се обучава, а съзерцава дадени реалности. В началото на собствения си интелектуален мистицизъм по-висшето познание за Бога, към което той (християнинът) се стреми,

---

¹⁶ Стромати, книга VII.

¹⁷ Lilla, Clement 37. Лиля по-нататък дава обяснение за постигането на съгласие между Целс и Климент за това, че елините са наследници на културата си от по-стари народи. Op. cit., 39–41.

¹⁸ Стромати, книга Първа и книга Седма.

¹⁹ Настоящият текст представлява част от Първа глава (Източни църковни писатели от III в.) от Първа част на учебника на проф. Ил. Цоневски. Вж. Цит. съч., 140–146.

включва не само по-добро разбиране, а и по-пълноценно усвояване на божествения живот и чрез постигането на това гностикът може да се издигне в един вид по-висша класа. Тази по-висша класа представлява максималната степен на божественост, която човекът е способен да усвои и да влезе в общение с Бога.

На пръв поглед това негово разбиране донякъде застрашава неговата теория за еднаквостта на спасението и отваря всички тези проблеми, свързани с теодицеята, която може да бъде забелязана по-късно у еретика Валентин. Но със сигурност можем да кажем, че ако човешката вяра е божественият инструмент за капацитета си за приемане на истината и ако чрез вярата си той достига до богопознанието и до съвършенството, тогава този човек, или тези хора, бидейки по-съвършени от съвършените, притежавайки познание, по-висше от другите, представляват някаква аномалия в Божественото Домостроителство.

Затова смятам, че е необходимо да се запитаме какъв е предметът на гностическото небесно видение и как човек достига до предмета на съзерцание. В началото на „*Стромати*“ Климент предупреждава своите читатели, че трябва да се подготвят за изучаването на философията, ако искат да последват гностическия път²⁰, и макар Климент да се опитва да не придава толкова голямо значение на това, което той смята за инструмент на знанието, все пак е ясно, че задачите на гностика и на философа имат много общи черти²¹. Но все пак гностикът се различава от философа по това, че неговата цел е вече позната, докато у философа целта се достига накрая и той не знае какво търси в началото на своето интелектуално пътешествие.

В „*Стромати*“ Климент говори за двата вида на съвършенство, определяни от различни критерии, и докато всички християни притежават едното, то само истинският Гностик притежава другото съвършенство. За Климент гностик е човекът, който по пътя на отсичането на страстите и достигането на състояние на безстрастие придобива дара на знанието. Според него християнските гностици са хората, постигнали съвършенство, понеже обичат истинския Бог и са приятели Божии, и затова са поставени в достойнството на синове²². Когато говори за познанието, той казва, че всички вярващи притежават познанието за Бога, което им е дадено чрез Кръщението. И докато това познание е съвършено, не е честно да кажем, че познанието на един християнин е по-голямо или по-добро от това на някой друг. Въпреки всичко той казва, че има различни начини за богопознание. Обикновеният човек познава Бога главно чрез неговата воля, на която той с

---

²⁰ Стромати, I, 1; 18.

²¹ Стромати, 1.2.

²² Пак там.

любов се подчинява и я прави своя. Но също така е възможно да познаваш Бога и интелектуално, и тъй като Самият Бог е интелектуална Същност, тогава това знание е по-чисто, по-свободно и по-пряко, отколкото това, което е съзерцано чрез цялата сложност на духовната борба. Това представлява гностическото познание и за него Климент усвоява платонически термин, застъпвайки идеята, че в това пряко откровение на интелектуалната реалност ноетичната (самобитийна) Божия и човешка същност се обединяват. Това единство не унищожават нито човешката, нито божествената природа (фисис), защото човек не спира да бъде човек, нито пък Бог да бъде Бог, но човешкият ум (нус) става експлицитен (съзнателен, рационален), божествен, като преди това е бил имплицитен (несъзнателен, интуитивен) и целта на боговъплъщението е изпълнена. Човек стана Бог, за когото Бог стана човек. Той цитира един от елинските философи Хераклит, който казва: „Хората са Богове и боговете са хора. Защото Самото Слово (Иисус Христос) е манифестирано тайнство; Бог е човек и човек е Бог“²³.

Според Климент Бог е абсолютно Единство (гр. Monas), а Неговият Син, Словото, е средството, чрез което Той общува с останалите и прави достъпна истината по различен начин за човечеството. Въплъщението на Иисус Христос е истинско и е последното откровение на самата истина. Светият Дух играе определена, но и подредена роля, като предава тази истина в Св. Писание и вътрешно поучава вярващите, или както Климент се изразява: „Ако да познаеш Бога, е трудно, то да Го изразиш, е невъзможно“²⁴. Това казва и Платон в своя „Тимей“, защото той е чел Библията (за това, което говорехме по-горе) и знаейки за изкачването на Мойсей на планината Синай, знаел и това, че по пътя на „светото съзерцание“ Мойсей е могъл да постигне самия връх на умопостижимото²⁵. „Какво друго би могло да бъде това, ако не толкова трудно постижимата „божествена сфера“, която Платон нарича „сфера на идеите“, научавайки от Мойсей, че Бог е сфера, защото Той съдържа в Себе Си всичко в пълнота“²⁶. Според Климент „да открием Бога, можем само с чист и извънтелесен полет на мисълта само отдалеч, като в огледало, но не лице в Лице“²⁷. За връзката между Живия Бог и Платоновия бог говори и Лоски в своята книга „Боговидение“. Според него самият портрет на гностика не е взет от действителността, а представлява литературна фикция и само конкретната реализация на аскетичния живот ще измести тази платоническа утопия с практикуването на чисто

---

²³ Педагог, книга 3, с. 271.

²⁴ Hall, G. Doctrine and Practice in the Early Church. London, 1991, p. 89.

²⁵ Стромати, V, 12 (PG 9, 116).

²⁶ Пак там.

²⁷ Пак там, V, II (PG 9, 112).

християнско съзерцание и допълва, че макар Климент и да казва, че вярата ни въвежда към гносиса чрез любовта (ἀγάπη), в бъдещия век тя ще изчезне пред гносиса и именно той ще заеме онова изключително място, което апостол Павел отрежда на любовта. Роберт Кейси в своя труд „Климент Александрийски и началото на християнския платонизъм“²⁸ посочва, че Платон е повече загрижен за това, да намери Бог в реалността, отколкото да го търси чрез мистическото богословие до върховното начало, което се намира отвъд сферата на битието. Интересът на Климент е съсредоточен, както и на Платон, в света на нематериалната реалност, която представлява истинския дом на мисълта. Обаче в богословието на Климент допълнително откриваме всички доктринарни елементи, позволяващи да се утвърди възможността за съзерцаване на божествената същност. За него божествената същност е равнозначна на бездната на Вседържителя.

Заклучение

Това, на което исках да обърна внимание в този текст, е, че темата за богопознанието по това време първоначално изпъква във форми, все още неосвободени от влияния, чужди на християнското вероучение. Ролята на Климент е огромна в този период на развитието на християнската мисъл и затова с право Алан Сел в своя труд казва, че „Климент е много важен като автор на синкретичната философия на религията, съединявайки платонизма и стоицизма в християнски модел. В стоицизма той намира естествена религия, рационализъм, нравственост и преобладаващ интерес към психологията и апологетиката; докато пак в платонизма намира космогонията, учението за откровението, покаянието и спасението, и съзерцанието като най-висше състояние“²⁹.

За това с право можем да кажем, че наистина е за възхищение неговата великодушна признателност към културата и периода, в който живее, и за това, което тя може да даде на християнството. Още повече неговият опит да обедини понятията за трансценденталност и иманентност, е достоен за похвала и неговото разбиране за човешката отговорност към Бога е добре обоснована. Но от друга страна, трябва да се съгласим с о. Фестужер, че с Климент, а по-нататък и с Ориген, в Църквата прониква елинският свят, внасяйки в нея същите елементи, чужди на християнското предание, елементите на религиозно умозрение и интелектуална духовност, свойствени на напълно друг свят, на свят

---

²⁸ Casey, P. R. Clement of Alexandria and the beginnings of Christian Platonism. – *Harvard Theological Review*, Vol. 18, No.1, University of Cincinnati, 1925, p. 75.

²⁹ Alan P. F. Sell. Theology and the Philosophical Climate: Case-Studies from the Second Century AD (part 2). – *Vox Evangelica* 14, 53–64.

неевангелски. И вместо да християнизира духовния опит на елините, Климент почти успява да „спиритуализира“ християнското учение. И тук съм съгласен с Лоски и неговото твърдение, „че благодарение на тях (има предвид Климент и Ориген) тази елинистична „духовност“, тази интелектуална или свръхинтелектуална мистика, веднъж въведена в кръга на Църквата, ще бъде погълната, напълно преобразена и превъзможната от нея, и ще трябват векове на борба и свръхчовешки усилия този елинизъм да бъде преодолян и в края на краищата да стане вселенска форма на християнската Истина и да бъде превърнат в самия език на Църквата“³⁰.

---

³⁰ Lossky, V. Op. cit., p. 64.

Summary

Zoran Mamucevski (Veliko Tarnovo)

The use of philosophy in the vision of God according to Clement of Alexandria

Studying the development of the early Church, and the rise of the School of Alexandria in particular, one can observe the dying away of the eschatological spirit which was so characteristic of the first two centuries, and the discovering of the road to perfection which was opened up for all Christians – in the present – in the spiritual life dedicated to the vision of God. On the other hand, there was also another trend in this period, for what had been received from Jesus to be mixed with elements of pagan wisdom. One of the originators of this ‘philosophical spirituality’ was the representative of the School of Alexandria, Clement of Alexandria. The present article examines Clement’s attitude towards theology and philosophy, and the way to reach the vision of God. In what way the significance of the vision of God makes an impact on the life and thought of the Church? Clement’s writings invite us to a dialogue which seeks the truth that unites us, a dialogue in which we are all invited to take part.